

Néhány gondolat Gál Tanár Úrról és a Marcali Gimnáziumról

1971- 75 között voltam az akkor még Lady Jánosról elnevezett Gimnázium és Szakközépiskola Nikláról bejáró tanulója. A Tanár úr már az első félévben meghívott Honismereti Szakkörébe, és biztatott, hogy próbáljam meg folygyűjteni falum néphagyományát. Ennek eredményeként három dolgozattal jelentkeztem az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra, ott országos első, illetve második díjat nyertem, s ezzel – az akkori oktatási törvények értelmében – felvételt valamelyik felsőoktatási intézménybe. Így kerültem (felvételi után, mivel néprajz akkoriban főszakként nem indult), az ELTE Bölcsészkarára, ahol történelem – néprajz szakot végeztem.

Történelem óráin nemcsak a tudományra, hanem életbölcseletre is tanította diákjait. Arra oktatott bennünket, hogy a száraz adatok, évszámok, események mögött mindig lássuk meg a hétköznapi embert is, hiszen mindnyájan „gyalogok” vagyunk a történelem országútján. Hálával és nagy tisztelettel emlékezem a Tanár Úrra, akinek köszönhetem, hogy bölcsész lettem, ha nem is történelemmel, de történeti néprajzzal foglalkozó kutató.

Budapest, 2015. augusztus 6.

Tomisa Ilona

A hitélet alakulása a hódoltság-kori Magyarországon

16-17. századi egyházi források tükrében, különös tekintettel a Dél-Dunántúlra.

Simone Matkovich bosnyák ferences szerzetes 1630-ban a következőket írja, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának¹ Rómába: ...Zágrábban emlékiratot intéztem a kanonokokhoz, hogy adjanak kegyesen pénz-segélyt, hogy elmehessek a többi területre, de ezek nem adtak semmit csak azt a kegyet, hogy költségükön egy fiút taníttassak minden tudományra. A püspök két szolgát adott mellém, hogy elkísérjenek Csáktornyáig, ahol Zrínyi bán lakik. Ezután a bán szolgálai elkísértek Lendváig, ahol Bánffy Kristóf generális lakik, aki négy aranyat adott és szolgálakat, hogy elkísérjenek Sümegre, az ottani püspökhöz. Ez a püspök nem adott semmit, csak két szolgát, akik Keszthelyig kísértek. Itt egy beteg papot találtam; hallva erről Bakács Sándor kapitány, aki lutheránus volt, mindig lovat küldött értem, hogy menjek hozzá ebédre, mert a felesége a gyerekeivel a misére járt, és hallgatta a szentbeszégeket... ez az úr azért hívott, hogy berúgasson, és tele itatott borral, hogy ezt elérje. De az Úristen nem engedte meg, és ő látva, hogy én nem vagyok az, aki többet iszik a kelleténél, ő is elkezdett a szentbeszégeimre járni, és hallgatva ezeket, az Úristen úgy megindította szívét, hogy nyilvánosan sírásba tört ki, és sajnálkozott, hogy lutheránus volt... Húsz napig maradtam ott és minden nap miséztem és prédikáltam neki. Távozáskor húsz szolgát adott mellém, hogy Buzsáig kísérjenek. Ebben a faluban nem találtam egyetlen papot sem éppúgy a többi faluban sem, amelyekben több mint 1500 lélek élt; közülük egyesek a mi hitünket követték, mások nem. Prédikáltam nekik és gyóntattam őket, amíg nem találtam nekik papot és sokan áttértek.²

A fenti sorok, mint cseppben a tenger, bemutatják a hódoltság-kori Magyarország mindennapi életét, égető gondjait, a papság és a hívek életkörülményeit.

A török kori Magyarország történetének fontos forrásai közé tartoznak a korabeli egyházlátogatások és a Magyarországon térítő katolikus misszionáriusok beszámolóit, mivel a reformáció és a katolikus megújulás korszakáról adnak látaleletet, olyan időszakból, amelyből

¹

A korabeli katolikus missziókat összefogó bíborosi testület, népszerű latin nevén Propaganda Fide.

² TÓTH 2004. 94.

igen kevés forrás maradt ránk. Dolgozatunkban főként a dél-dunántúli területről próbálunk korántsem teljes képet adni, a rendelkezésünkre álló adatok alapján.³

Mint a bevezetőben idézett ferences szerzetes soraiból is kitűnik, akár az egész Dunántúlon is keresztül haladhatott, úgy, hogy alig talált papot, és működő plébániát, másrészt ízelítőt kapunk abból is, hogy milyen veszélyeknek lehettek kitéve a hazai földrajzi, közigazgatási viszonyokat, s a nyelvet sem ismerő misszionáriusok⁴. Az itthoni, egyházlátogatást végző világi papságnak ugyan általában nem voltak nyelvi nehézségei, ám a korabeli közbiztonság, a rossz útviszonyok miatt ők is számtalan veszélynek voltak kitéve, s nem egyszer maguk a helybeliek, vagy a földesúr gátolta meg őket feladatuk teljesítésében. Jelentéseik is jóval szűkszavúbbak a helyi viszonyokat illetően.⁵ Az ebből az időszakból ránk maradt iratok nagy része főként a templomleltárra, a birtokviszonyok változásaira, illetve a vallásfelekezet feltüntetésére szorítkoznak, illetve leírják mindazt, amit egy adott helységben fontosnak tartottak följegyezni.

Veszprém 1552-ben bekövetkezett elfoglalásával az öt vármegyét magába foglaló Veszprémi egyházmegye nagy része török kézre került. Ezzel az egyházmegye egységes kormányzása, és a hívek lelki gondozása is nagymértékben megnehezedett, sőt számos helyen hosszú időre szünetelt. Miután a mohácsi csatavesztést követően nemcsak az ország szakadt három részre, de az egységes magyar hadsereg és honvédelem is megszűnt, a haza védelme pedig magánvárakba szorult vissza, így a nagybirtokosok szerepe is egyre fontosabbá vált, hiszen csak ők tudták (sokszor még ők sem tudták) megvédeni – adott esetben – a falvak népét a török pusztítástól. A háborús állapotok miatt elnéptelenedtek a falvak, a templomok hívek nélkül hamar pusztulásnak indultak. A katolikus egyházszervezet szétesése, az óriási paphiány végül oda vezetett, hogy valamely falu lakói sokszor már arra sem emlékeztek pontosan, vajon templomuk mely szentnek a tiszteletére lett egykor fölszentelve.

Szepetneki Gáspár mester, zalaegerszegi plébános, veszprémi püspöki helynök Köves András püspök megbízásából elvégzett 1554. évi egyházlátogatása⁶ során számos helységben szembesül ezekkel a súlyos gondokkal: Zala megyében például ez idő tájt elnéptelenedett több falu: Palin, Zalabér, Pacsa, Dötk, Alibánfa, templomaik pedig összedőltek. A leírások beszámolnak arról, hogy sok helyen a templom tetőzet nélkül áll, s minthogy a templomok teteje ebben az időben nádból és szalmából készült, javításra szorul. Ugyanezt a szomorú

³ TOMISA 2002. 27-41.

⁴ Pázmány Péter Esztergomi érsek többször is kérte a Hitterjesztés Szent Kongregációját, hogy magyarul is tudó papokat küldjenek a hódoltsági területre, kérése azonban nem talált meghallgatásra.

⁵ VARGA 1971. 194.

⁶ PFEIFFER 1947. 6-7.

képet mutatják a legtöbb helyen a temetők is, amelyek általában gondozatlanok, rendetlenek. Sok esetben a falu népe éléskamrának használja a templomot, amiről ugyancsak rosszállóan ír a följegyzést készítő, azonban a háborús körülmények miatt nem egyszer ez maradt az egyetlen lehetőség, hogy az emberek legalább az élelmüket az általuk biztosnak vélt helyre menekítsék.⁷

A templomoknak nemcsak külső állapota rossz, de sokuknak felszerelése is hiányos. A plébánosoknak sokszor még zsolozsmáskönyvük sincs, nem vezetnek anyakönyvet, sem jegyzéket a keresztelesekről, sem a házasságkötésekről. Több helységben egyáltalán nincsenek meg a misézéshez szükséges szent tárgyak, mivel azokat az új hitre tért kegyúr elvitte. Így például [Török] Koppánynál Gáspár mester szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a templomnak egyáltalán nincs egyházi felszerelése: „Nincs plébános, a templom tető, temető, kehely és más felszerelés nélkül van.”⁸ Máshol hiányzik a keresztelezőkút, illetve nem zárják az Oltáriszentséget, jóllehet már a Veszprémi zsinat elrendelte, hogy az Oltáriszentséget illő helyen tartsák a plébánosok, zárt szelencében.⁹ Kanizsáról például följegyzik, hogy plébánosa „karing nélkül, csengettyű és minden tisztelet nélkül, zsebben viszik a szentséget a betegekhez...”¹⁰

1607-ből való a raguzai bencések levele a Szent hivatalhoz, amelyben arról számolnak be, hogy az általuk bejárt tartományokban, úgymint Szerémségben, Pozsegában és más környékeken: „A templomok jó része födetlen, mindnek falai öregek, vagy régiek a harangok, az oltárok, szobrok nélkül állnak, nincsenek keresztelezőkútjaik, sem szentségtartóik. A kelyhek és tányérok ónból és rézből vannak, a miseabroszok és miseruhák mind szakadtak és piszkosak.” Azt gondoljuk, az itt leírtak több más hódoltságbeli – köztük dél-dunántúli templomra is ráillenek.¹¹

A hitújítás, a földesurak/kegyurak felekezetének változtatása, nemcsak a hívek vallási életére, hanem a birtokviszonyok alakulására is kihatott. A plébániák anyagiak tekintetében a mindenkori kegyúrtól függtek, nem csupán a földek, rétek, erdők, halastavak de a templom felszerelési tárgyai is a földesúrhoz tartoztak, ami vallásváltozás esetén sok zavar és visszaélés forrásává vált ebben az időben. S mivel sok helységben hiányoztak a lelkesz ellátásának alapját képező javadalmak, a hívek pedig szegénységük és más adóterheik miatt képtelenek voltak papjuk ellátására, sokszor ez a körülmény is nehezítette a papi utánpótlást.

⁷ Ez a szokás némely erdélyi, székelyföldi faluközösségben a mai napig él, mint ezt saját tapasztalatunkból ismerjük.

⁸ TOMISA 2002. 32.

⁹ PFEIFFER 1947.7.

¹⁰ TOMISA 2002.29.

Az 1554-es vizitációban például Zala megyéből számos földesúri visszaélésről értesülünk: A Szepetneki kerülethez tartozó [Zala]Szentmihály Tamás nevű plébánosáról Gáspár mester följegyzi, hogy „a kegyúrtól üldözést szenved”. Zele [Szele] Jakab ugyanis elfoglalta a plébániai réteket és földeket, s amikor a plébános ezeket visszakérte, megöléssel fenyegette. A plébánia szőlőjét is elfoglalta, és az már egy másik nemes kezére került. Ugyanebben az évben a homokkomáromi hívek arról panaszkodnak, hogy nincs plébánosuk, mivel a templom fenntartását biztosító anyagi javakat – a plébánia szántóföldjeit, rétjeit a kegyurak (Semini Ferenc és János, valamint Domonyai Péter) elfoglalták, és „bitorolják”, valamint elvették a plébánia malmát és halastavát is.¹²

A kegyurak közül e korszak kiemelkedő egyéniségeként tartjuk számon Nádasdy Tamás nádort, Palin, Kanizsa, Szepetnek, Muraszentgyörgy és Gelse urát, aki társaitól abban is különbözött, hogy a hitújítást követően földesúri hatalmával nem élt vissza. Mindeközben pártfogásába vette Dévai Bíró Mátyást és Szilveszter Jánost, valamint Sárvár mellett Újszigeten iskolát létesített a protestánsok számára. Nádasdy mellett jelentős személyiség volt Bánffy István, aki 1548-tól Zala megye főispánja, majd országbíró, akinek későbbi utódja, az 1630-ból keltezett missziós-levél írójának, Simone Matkovichnak is egyik jótévőjeként szerepel.

A többi kisebb birtokos, mint a már fentebb említett Szele Jakab, a Hasságyiak, Répások, Ventei Gábor, Terjék Pál régi zalai kisenemesi családok képviselői, akik mint szervitorok, várkapitányok, hatalmukat és a zavaros közállapotokat alkalmasint arra is megpróbálták fölhasználni, hogy egyházi birtokokat elidegenítsenek, ezáltal sajátjukat megnöveljék.¹³

Ha párhuzamot kívánunk vonni a királyi Magyarországi állapotokkal, azt kell megállapítanunk, hogy –mint számos példa bizonyítja,– hasonlóan kiszolgáltatott helyzetben voltak a felső - Magyarországi részeken is. Ez a régió a királyi Magyarország részeként többször is az erdélyi fejedelemhez tartozott, ráadásul a török is veszélyesen közel volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy templomok és kolostorok javadalmaikkal többször gazdát cseréltek. 1631-ben például Vincenzo Pinieri olasz ferences misszionárius arról tudósít, hogy a felvidéki varannói kolostor visszaadása Nyáry István ellenállása miatt egyre késik, aki még a császári utasításnak is ellenszegül. Pinieri azt is hozzáteszi, hallomásból tudja, Nyáry azért ellenkezik, hogy ne kelljen visszaadnia két falut, egy malmot és sok szántóföldet, rétet és szőlőt, nagy mennyiségű egyházi ezüsttárggyal együtt, úgymint feszületek, kelyhek,

¹¹ TÓTH 2004.52-53.

¹² TOMISA 2002. 28-29.

¹³ PFEIFFER 1947. 8.

gyertyatartók stb., amelyek mind a kolostorhoz tartoznak, és amit 1619-ben a kolostor elfoglalásakor eltulajdonított és részben jelenleg is birtokol.¹⁴ Az isztebnei és kisbisztereci nemesek pedig semmit sem fizetnek a temetésekért, és így a plébános nagy sérelmeket szenved.”¹⁵

A tapolcsányi esperesi kerülethez tartozó Alsóelefánt összes javait 1559-ben elfoglalták a kegyurak, és elosztották maguk között. Felsőelefánt- az Elefántiak birtoka volt. A két testvér: Ferenc és Simon a templom javait elfoglalta, ingóságait elvitték.¹⁶ Az árvai esperesi kerülethez tartozó Nagyfaluról a vizitáló esperes 1559-ben a következőket tartotta fontosnak följegyezni:” Itt Dávid László alispán a földesúr, aki a plébános szántóföldjeit elvette. Tartozik e földek után néhány font viasszal a szertartásokhoz, de azt mondja, hogy a templomnak nincs szüksége világításra.

A körülmények ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a helybeliek sokszor itt sem tudják pontosan megmondani templomuk eredeti felekezeti hovatartozását, s a vizitáló fő esperes csak találgatja, vajon protestáns, vagy katolikus templomot látogat-e.

Az ebben az időben állandósult háborúskodás, az egyházkormányzat szünetelése, a földesúri hatalmaskodás, a súlyos paphiány (amelyet csak a 18. század végére sikerült valamelyest orvosolni), valamint –véleményünk szerint döntő szempont– az anyanyelven végzett liturgia, és a nép számára érthető szentbeszéd hiánya, s nem utolsósorban a hívek részéről fölmerülő igénye egyaránt hozzájárultak a reformáció gyors elterjedéséhez. Az új hit terjedése a katolikus papságot is megzavarta: számos példát találunk arra, hogy a lelkészek ugyan még a katolikus egyház szervezeti keretei között élnek, ám a szertartások végzésében, a szentségek kiszolgáltatásában, a hittételek tagadásában már protestáns gyakorlatot követnek.¹⁷ Gáspár mester idézett 1554-es vizitációjában is szép számmal találunk ilyesmire például: a Zala megyei szentadorjáni plébánosról például megjegyzi, hogy „titkos lutheránus”, a söjtöriről pedig ezt írja: „, András plébános, titokban lutheránus, nyilvános gyónást végez, mindenben paraszti szokás szerint él, két szín alatt áldoztat, az emberek előtt megtagadja a főtisztelendő püspök urat.” A récsei lelkésznek „sok éve nincs tonzúrája, mint a parasztnak.”¹⁸

Előfordul olyan eset is, hogy a plébánosok egy része a felekezeti megosztottság következtében inkább a kegyúr mellé áll, és nyíltan szembeszáll egyházi feljebbvalójával.

¹⁴ TÓTH 2004. 99-100.

¹⁵ BUCKO 1939. 151-201; TOMISA 2002. 41.

¹⁶ BUCKO 1939. 151-201; TOMISA 2002. 48.

¹⁷ TOMISA 2006. 349.

¹⁸ TOMISA 2002. 34.36.

Az egerszegi [Zalaegerszeg] esperesi kerülethez tartozó Salamonvára helység papja „a kerület vizitációját ostobaságnak nevezi, és inkább szégyellnivalónak mondja. Még ha a püspök rendelte is annak szükségességét, semmi az, és minden mást fontosabbnak és jobbnak értekel.¹⁹” Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, ha a hívők elbizonytalanodtak, s az odavetődő protestáns prédikátor magyar nyelvű igehirdetését, hitoktatását örömmel hallgatták. Ha pedig a földesúr – vallást változtatott, a „Cujus regio ejus religio (Akié a föld, azé a vallás)” elve értelmében a falu lakóinak mindenképpen kegyuruk vallását kellett követniük. Eleinte talán észre sem vették a különbséget, hiszen a liturgikus tér ugyanaz maradt. Alapvető változás majd a 18. században következik be, amikor nemcsak a liturgia, hanem a liturgikus tér is gyökeresen átalakul: a hajdani katolikus templomokból eltűntetik az oltárokat, a szentek szobrait, lemeszelik a szentek életét bemutató freskókat, és helyettük – több helyen – ekkor kerülnek a templompadokra mives virágminták, a templomok mennyezetére virágos festett kazetták, s készülnek a szebbnél szebb hímzett úrasztali terítők. A messziről jött missziós szerzetesek beszámolóikban aggódva figyelik, és olykor leveleikből érezhetően tehetetlenül szemlélik az új vallás terjedését.

Pietro Masarecchi apostoli vizitátor 1623-ban a következőkben látja az új hit terjedésének okát: „két okból fertőződtek meg kálvinista nyavalyával. Az egyik, hogy állandóan érintkeztek a kálvinistákkal, a másik pedig, hogy katolikus pap nélkül maradtak.²⁰” Ugyanezt írja 1622-ben a Kongregációhoz írott jelentésében Paolo Torelli bácsi apát is „hiányoznak a szolgálathoz a papok és a szentségek, és emiatt lassanként eltűnik a katolikus vallás a hitetlenekkel, eretnekekkel és szakadárokkal való érintkezés miatt.²¹”

A délvidéki Eszék környékéről 1623-ban azt jelenti a vizitátor (Pietro Masarecchi), hogy a Dráva mentén lévő három illír nyelvű és nemzetiségű falu (Szent György, Marianci, Gregorjanci) lakói valaha katolikusok voltak. Azért lettek „eretnekek”, „mert ahogy e vidéket a törökök elfoglalták és a papok meghaltak vagy elmenekültek, a kálvinistákkal történt érintkezés őket is kálvinistává tette oly módon, hogy idővel olyan anyanyelvű hitszónokok születtek, az öregek pedig hagyták, hogy úgy bánjanak velük, mint tudatlan és otromba emberekkel, akiket a gyermekeik oktatnak ki a kálvinista tanokra. Azonban –jegyzí meg– vannak öregek, akik még emlékeznek rá, hogy az említett templomokban miséztek és más vallási szertartásokat végeztek.”²²

¹⁹ TOMISA 2002. 38.

²⁰ TÓTH 2005. 68.

²¹ TÓTH 2005. 60.

²² TÓTH 2004. 68-69.

A vizitáló esperes sokszor maga is bizonytalan a lelkész megítélésében. Nem egyszer kénytelen följegyezni, hogy a plébános nem tudta fölmutatni szentelési ajánlólevelét. A papság műveltségi színvonala általában alacsony volt, kevés a magiszter fokozatú és a doctus, ugyancsak kevés azok száma, akik prédikálnak. Majd csak a 17. században Forgách Ferenc, de főleg Pázmány Péter tevékenysége nyomán javul a papság képzési színvonala.

Az egyházfegyelem lazulása, a paphiány a papság erkölcsi életére is rossz hatással volt. Főként a 16. század közepén találkozunk házas papok tömegével a dunántúli részeken is, amint arra számos példát találunk az 1554-es vizitációban is. Oláh Miklós esztergomi érsek az 1561-es zsinaton ugyan erélyesen fellépett a papok házassága ellen, nem sok eredménnyel. Pázmány Péter több tartományi zsinatán (1628,1629,1633) is foglalkozott a kérdéssel, és szigorú rendszabályokat hozott a papi nőtlenség védelmére, azonban ez a kérdés is majd a 18. század végére, a papi utánpótlás föllendüléseként változik meg.

Ahol még működött plébánia ott a plébános maga látta el feladatát, káplánt, kisegítőt kevés helyen találunk. Az 1554-es jegyzőkönyv arról tudósít, hogy [Zala]Egerszegen ez idő tájt öt oltáros pap is működött a plébános mellett: „Egerszeg mezőváros A főtisztelendő veszprémi püspök úr birtoka. Itt Gáspár a plébános, a főtisztelendő uraság káplánja, tanítója van, káplán nincs, az oltáros papok öten vannak.

Az első Imre úr, ebből a mezővárosból való, sok testvére és rokona van, idősek, szentmisét nem mutat be, azt mondja, hogy betegsége miatt nem tud dolgozni és rossz szellemek is zaklatják. A zsolozsmát imádkozza és nagy ünnepeken részt vesz a szentmisén, de titkon, a sekrestyében végzi gyónását és áldozik. Egyébként tanult férfiú, és mivel nem misézik, a parasztok azt mondják róla, hogy el fog kárhozni, mivel nem misézik. Mások is csodálkoznak állapotán és természetén. A második oltáros pap Keresztúri Benedek úr inkább ide-oda jár, gyermeteg, igen ritkán misézik. Hetente három miséje van, többet nem mond. Máskülönben jó. A harmadik György úr, egerszegi származású, sok testvére és rokona van, megbízik bennük, merész nyelvű ember, ezért időnként veszekedések okozója, asszonyt tart. Egyet elbocsátott, nemrég másikat vett. Ezenkívül a szőlőben is van ágyasa, akit használ. Az oltáros papok általános hibája, hogy meghatározott ünnepeken vagy majdnem minden ünnepen prédikáció előtt miséznek, aztán miséjük után harangozáskor már suttogva beszélgetnek, járkálnak a templomban minden áhítat nélkül. Azt mondják, hogy ők csak arra kötelezettek, hogy jelen legyenek. A negyedik oltáros pap Ferenc úr, Baranyából való. Azt mondják a polgárok, neki is van a városban ágyasa. Ennek hamar híre jár. Az ötödik Benedek úr nagyon jó életű és erkölcsű, az idős ember asszonyra legnagyobb mértékben köp. Ebből a mezővárosból való... A[z] [egerszegi] templomnak nem jó a tetőzete. A temetőben marhák és

disznók járkálnak éjjel-nappal. A szentségek áldoztató rács és zár nélkül. Az előljárók panaszoják, hogy semmi pénzük sincs. A templomot és sekrestyét ugyanaz a kulcs nyitja. A templom javai veszélyben vannak. Mind pápai búcsúk [szentév] idején, mind húsvét táján kevesen gyónnak. A prédikációval kapcsolatban panaszoják, hogy a temetőben a főtisztelendő úrnak javulásra kell intenie azokat [az oltáros papokat], akik elhanyagolják a misét, mert amikor miséznek, utána mindjárt elmennek, a parasztek követik őket, és ez zavarja a prédikálót. Vecsernyére igen ritkán járnak, vagy csak a vége felé jönnek. Liturgikus ruhát nem akarnak hordani ünnepeken kívül más napokon és vecsernyén...”²³ Az élménybeszámolóban is beillő leírás jól érzékelteti a korabeli közállapotokat, és a központi irányítás hiányából következően a hitélet meggyengülésére is rávilágít.

A paphiány miatt a hódoltságban szükségessé vált világi kiségitők, ún. licenciátusok alkalmazása.²⁴ A licenciátusoknak hittudományi képesítésük nem volt, házasságban voltak, ha írni, olvasni tudtak, s volt valamennyi jártasságuk a katekizmusban, megbízást kaphattak. Ahol nem volt iskolamester, ott az oktatást is ők látták el. Ezenkívül kereszteltek, könyörgéseket mondtak, a híveket keresztény tanításban részesítették, eskettek, temettek, haldoklók mellett imádkoztak. Mivel az egyházmegye papok közül a törököktől való félelem, a méltánytalan körülmények miatt kevesen vállalkoztak a hódoltsági szolgálatra, az egyház elfogadta őket, mint a hívek vallási életének nélkülözhetetlen ápolóit. A 16. század második felétől a hívek lelki gondozását –a licenciátusok mellett– egyre inkább a ferencesek és a jezsuiták látták el. A ferencesek néhány kolostorukat (Gyöngyös, Szeged) a török megszállás idején is fenn tudták tartani. Ügyes diplomáciával oltalomleveleket szereztek a budai és egri pasától, a kuruc kapitányoktól, valamint a császári hatóságoktól, és ezek segítségével messzi vidékeket fölkereshettek. Többek között plébániát vezettek a délvidéki Zomborban, és állandóan lakott egy-két atya Szigetváron is. A hódoltsági magyarságot a Szentszék felhatalmazása alapján időnként a bosnyák rendtartomány ferencesei is fölkeresték, valamint a belgrádi ferences püspökök, hogy papokat szenteljenek, kiszolgáltassák a bérálás szentségét, s a népet vigasztalják, erősítsék. A Dél-Dunántúli részen (Baranyában és Somogyban) a ferencesek mellett a jezsuiták végeztek rendszeres, és igen hatásos lelkipásztori munkát. Legfontosabb missziós központjuk Pécs volt, ahol a szigeti külvárosban telepedtek meg, mivel a törökök nem engedték be őket a fallal körülvett városba.²⁵

²³ TOMISA 2002. 36-37.

²⁴ JUHÁSZ 1921.

²⁵ FRICSY 1981.

Matteo Benlich bosnyák ferences szerzetes 1653 március 12-én a pécsi egyházmegyéről a következőket jegyezte fel: „A kátolyi plébánián a Szent Katalin templomban, ahol egy ferenc rendi obszerváns szerzetes a plébános, miséztünk, prédikáltunk és egy alkalommal béráltunk: megbéráltam 88 férfit és 77 nőt, ...összesen 165-öt. Ez a templom régtől fogva téglából épült és semmire nincs szüksége, mert megvannak a szükséges eszközei, jól vezetik a szentségekkel és más vallásos szolgálatokkal és a keresztény lelkek gondozásával.

Berkesden a Szent Szűz Szeplőtelen Fogantatásáról nevezett templomban a berkesdi plébánián egyszer tartottunk bérálást, megbéráltam 36 férfit és 43 nőt... Ezt a plébániát a tisztelendő jezsuita atyák látják el, lévén a lakosság magyar nemzetiségű, és ők magukkal hozzák a szükséges felszereléseket. Ennek a templomnak tetőre van szüksége, és készülnek is az építkezésre...”

A korabeli zavaros viszonyokra, így a missziós ferencesek és jezsuiták közötti ellentétekre is rávilágít az a levélrészlet, amelyet ugyanez a ferences szerzetes a pécsi tapasztalatairól elmond:

„Pécs városában 1653 március 16-án. A külvárosban van egy ház, ahol a jezsuita atyák laknak. Rendszerint ketten laknak ott és ott szolgáltatják ki a szentségeket, bár a szegény atyák nagy üldöztetéseket szenvednek a törököktől, és ez alatt a rövid idő alatt jó sok pénzt vesztek. Ezt adják indokul: ti magyar atyák csak azzal a céllal jöttök ezekre a vidékekre, hogy kémkedjete és kapcsolatot tartsatok fenn a hajdúkkal, akik nagyon gyakran nagy károkat okoznak a városon kívül és ezekben a falvakban. Kis ideje a törökök rendeletet hoztak, hogy semmiképpen nem szabad éjjel a falvakban tartózkodniuk, hanem csakis otthon, úgyhogy a törököknek is kijut a megpróbáltatásokból. Van itt egy világi iskolai tanító, iskoláját az atyák lakhelyén működteti, a tanulók szülei fizetik és gyakran az atyák adják a járandóságát...”²⁶ Minthogy a bosnyák ferencesek jó viszonyt ápoltak a török hatóságokkal, a 16-17. században mindenki másnál sikerebben tevékenykedtek a hódoltságban. (A törökök a bosnyák ferenceseket szívesebben látták a magyarországi hódoltságban, mint a többi misszionáriust, hiszen a szultán alattvalói voltak, miután Bosznia 1463-ban a Török Birodalom részévé vált.) Különösen a délvidéken terjeszkedtek, ahol több plébániát is elfoglaltak a világi papoktól. Bizonyosan ez is okot adott arra, hogy a pécsi jezsuita atyák gyanakvással fogadták őket.

Jóllehet a 16-17. század nem kedvezett a búcsújárások gyakorlatának, mégis meg kell emlékeznünk néhány dunántúli kegyhelyről, amelyek éppen a török hódítás nyomán váltak

²⁶ TÓTH 2004. 238-239.

ebben az időszakban népszerűvé. A Somogy megyei Andocs „Angyalok Királynéja” elnevezésű öltöztetős Mária szobrát a kápolnával együtt a legenda szerint az angyalok menekítették a törökök elől, Kalocsáról. A hagyomány szerint útközben megpihentek Csicsón és Ozorán, ezek emléke az „Angyalcsapás” dűlőnév Ozorán, s részben ez a magyarázata a 18. századtól eredő zárandoklatnak, amely Andocstól Csicsóra vezetett. A helybeliek úgy tartják, hogy az andocsi templom szentélye, azaz az angyalok által hozott gótikus kápolna alapok nélkül csak a föld felszínén áll.²⁷ A máig élő legenda azért is figyelemre méltó, mert a „lorettói ház” legendájának magyar változata. Mint ismeretes, a hagyomány szerint Mária názáreti házáat az angyalok menekítették el a Szentföldről a törökök elől, s azt éppen az akkori Magyar Királysághoz tartozó Tersattóban tették le. Azonban a tersattoiak érdemtelennek bizonyultak Mária fogadására, így az angyalok néhány év múlva tovább szállították Loreto-ba. A lorettói Mária-kultusz az 1571-es lepantói csatát követően vált egyre népszerűbbé, így hazánkban is. A 16-17. században jezsuiták által gondozott búcsújáróhelyet, és az oda zárandoklókat a törökök is tiszteletben tartották.

A Zala megyei Bucsuszentlászló²⁸ kegyhelyén összefonódott Szent László kultusza az általa is tisztelt „Boldogasszony” kultuszával. Forrásaink szerint az itteni búcsújáró hagyomány a hódoltság idején is töretlen maradt. Ebből az időből származhat az a helyi legenda, amely szerint a nagybeteg kanizsai basa hallotta Szent László egyházának csodálatos hírért. El is küldötte egyik keresztény foglyát, hogy imádkozzék az ő gyógyulásáért. Szent László közbenjárásának köszönhetően a basa meggyógyult, s hálából a foglyot szabadon eresztette, maga pedig megkeresztelkedett. Pajzsát és kardját a kegykápolna falára akasztotta, amelyek a hagyomány szerint még 1880 körül láthatóak voltak. A templom mögött található szentkút vizéhez – amelyet „Szent László kútja” vizének neveznek -, évszázadokkal ezelőtt is csodás gyógyulások fűződtek.

Föltételezhetően zárandokok sokasága kereste föl a török időben is azt a somogyvári forrást – a helyiek ajkán „Szentessica forrás”, amelyről azt tartották, hogy csodás gyógyító erejét Szent Istvántól kapta, s a szájhagyomány a 18. században is több csodás gyógyulásról tudósította az egyházlátogatót. Így megemlékeznek arról, hogy a török időben az öreglaki basa részére adót kellett fizetniük a forráshoz járuló keresztény zárandokoknak. A hagyomány szerint egy alkalommal a basa vak lova is visszanyerte látását, miután a kút vizével megmosták.²⁹

²⁷ BÁLINT-BARNA 1994.80.

²⁸ BÁLINT 1977.I.494., TOMISA 2008. 306.

²⁹ HORVÁTH 1975.236.

Példáinkkal azt próbáltuk érzékeltetni, hogy a középkori vallásgyakorlatok különféle formái, mint a Mária-kultusz, bűcsújárás, a szentek tisztelete korszakunkban is tovább élt a hódoltsági területen, az Alföldön éppen úgy (Szeged - Alsóváros), mint a dél-dunántúli országrészen.

Erdélyben a 16. században hozott törvények értelmében négy bevett vallás volt: a református, az evangélikus, a katolikus és a mérsékelt unitárius vallás.

A vallási helyzetet véglegesen az „Approbatae Constitutiones” rögzítette. *(amely az 1540-től hozott, s érvényben maradt erdélyi törvényeknek I. Rákóczi György által készített gyűjteménye volt. Ezt foglalta törvénykönyv formájába II. Rákóczi György.)* A törvénykönyv első részének 5-9. Artikulusa a katolikusokkal kapcsolatosan úgy rendelkezik, hogy püspökük ezután sem lehet, de püspöki helynököt választhatnak, katolikus pap pedig csak a „szokott helyeken” lehet. A katolikus főurak saját szolgálatukra papot tarthatnak. A községekben a templomok a többséget illetik meg, de a kisebbség is építhet magának templomot.³⁰ A törvénykönyvnek főleg a püspököt Erdélyből kitiltó végzése volt felettébb sérelmes a katolikusok számára. A helynökök ugyanis – mivel nem rendelkeztek püspöki hatalommal – papot nem szentelhettek, és híveiket is csak külön fejedelmi engedéllyel látogathatták. A püspökök nélkül maradt erdélyi katolikusokat ezért egyre kevesebb pap gondozta, és a paphiány egyre súlyosabb következményekkel járt. *(Darkó János erdélyi pap a Kongregációhoz írott jelentésében (1629) aggodalommal ad számot arról, hogy „Erdély püspöke, aki a császárnál tartózkodik, mert száműzték abból a tartományból, nem tudott sem saját maga, sem mások által törődni azokkal a lelkekkel. A megoldás az lenne, hogy a püspök küldjön egy szerzetest a császár levelével a Gáborhoz [Bethlen Gábor erdélyi fejedelem], és ebben kérje, hogy engedje meg, hogy az a szerzetes vezesse ott a lelkeket.)*³¹

Ez az égető szükség hívta életre a 16. században azt a sajátos erdélyi önkormányzati szervezetet, amelyet „Katolikus Státusnak” hívnak. (Maga az elnevezés a 17. század végén keletkezett, amikor az erdélyi országgyűlés katolikus tagjainak a vallási ügyeket intéző gyűléseit az „erdélyi katolikusok státusa gyűlésének” kezdték hívni.) Az erdélyi katolikusok egyes világi és egyházi tagjai összefogtak, és közösen intézték az erdélyi egyházközségek irányítását. Közös gyűléseket tartottak, s e gyűlések határozatainak engedelmeskedtek.³²

Az egyházközség („megye”, „eklézsia”) szorosan kötődött a faluközséghez. Tagjai – a „szentegyházfiai” általában ugyanazok, mint a világi előljáróság tagjai. Az eklézsia tehát része a faluközségnek, ugyanakkor attól különálló is. Feladata az egyházi gyülekezet

³⁰ SZÁNTÓ 1985. 160-177.

³¹ TÓTH 2004. 87.

³² HERMANN 1973. 287-291.

igazgatása, „a jó erkölcs” őrizése. A hívek és a lelkész ugyanis egyformán igényelték a régi normarendet, az egyházi és más szokások őrzését, az erkölcsi vétségek megbüntetését stb. Mindazokat az erkölcsi követelményeket, amelyekhez egy adott közösség igazodott, rendtartásokba foglalták, amelyekből szép számmal maradtak ránk kiadott és kiadatlan dokumentumok.³³

A korabeli erdélyi vallási viszonyokról nem csupán egy-egy rendelkezés leírásából, peres ügyek jegyzőkönyveiből értesülhetünk, de a ránk maradt panaszos levelekből is, amelyek némelyike megrendítő szavakkal ecseteli a lelkész nélkül maradt hívek kiszolgáltatottságát, lelki nyomorúságát. Erről tanúskodik 1630-ból az udvarhelyi katolikusok levele, amelyet három katolikus nemes úrhoz, somkeréki Erdélyi Istvánhoz, nonay Szentpáli Jánoshoz és komlói Horváth Györgyhez intéznek, anyagi támogatásukat kérve felépítendő templomukhoz: „...Nyilván lehet Uraságtoknál, miképpen az isteni gondviselés uraságtok és az nemes ország odaítélte az katolikusoknak az nagyobb résznek az templomot, az kisebb rész, az református valláson levőknek egy termet, melynek végbevitelére megbízott urak küldtettenek. Az dolog köztünk eligazulván, az ellenkező félnek termét mindkét fél megegyezésével kezdtünk építeni. Tudja azt uraságtok, nem szükség részleteznünk, hogy sok ideje már, hogy mind lelkünkben, mind testünkben sokszor bántattunk reménytelenek és elégtelenek vagyunk az mi részünknek megépítésére, ha uraságtok hozzá nem segély [segít] valami kevés kis alamizsnálkodásával. Asszonyunk ő Felsége, kormányzó urunk bizonyos számú pénzzel megsegítették az ellenoldaliakat, nehogy mentől hamarább az ő reájok néző részt végben vihessék. Látván ezt az református valláson lévő atyafiak, hogy minékünk mind eddig is sehonnan semmi segítségünk nem lehetett (magunknak is tehetetlenek vagyunk az építésre) sokkal inkább kényszergetnek az építésre, hogy mivelünk okot adhatnának, ilyen szókkal illetnek is, hogy rajtunk múlik el az építés, panaszt tesznek az országnak avagy megbizottaknak. Annakokáért nagy lelki buzgó szeretetből, és bizodalommal alázatosan folyamodunk uraságtokhoz, könyörögvén azon, hogy elsőben az Istent tekintvén, és annakutánna, hogy mi is az uraságtok szárnyai és kegyes gondviselési alatt igaz hitünkben gyarapodhassunk, uraságtok ne hagyjon ilyen szükségünkben, hanem legyen valami kevés segítséggel, hogy így mi is mentől hamarább az mi régi őstül maradott templomunkba bészabadulhatnánk, kit sok időtől fogva éhezünk és szomjuhoztunk, szélyel bujdosván az mi lelki kenyerünkért. *(Ezeknek utána Istennek áldását szentséges malasztját kívánjuk Nagyságtoknak. Kelt Udvarhelyen 1630. Július 2-án.*

³³ IMREH 1983. 99-127.

Uraságtok ha mi segítséggel leszen, adja jegyzékbe az mi embereinknek.

*Uraságtok alázatos szolgálatjokat ajánljuk Udvarhely városában lakó Catholikus atyafiak.”)*³⁴

Jelen írásunkban nem törekedhattünk teljességre, azt azonban talán sikerült érzékeltetnünk, hogy milyen bonyolult korszakban élt a hitújítás korának hívő embere, és a katolikus-protestáns felekezetek együttélésének következményei máig ható tanulságokkal szolgálhatnak.

³⁴ VESZELY 1860. 401-402.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1977 Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I-II. Budapest

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest

BUCKO Vojtech

1939 Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom dor. 1564. (Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564.) Bratislava

FRICSY Ádám

1981 Egyházmegyénk a török hódoltság alatt in: A Pécsi Egyházmegye schematizmusa Pécs

HERMANN Egyed

1973 A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München

HORVÁTH József

1975 Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. In.: Somogyi Múzeumok Közleményei II. Kaposvár, 225-248.

HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula

é.n. Magyar történet. IV. Budapest

IMREH István

1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest

PFEIFFER János

1947 A Veszprémi Egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554-1760). Veszprém

RÉVÉSZ Imre

A magyarországi protestantizmus történelme. In: A magyar történettudomány kézikönyve III. Szerk.: HÓMAN Bálint, Budapest, 1925.

SZÁNTÓ Konrád

A katolikus egyház története. II. Budapest, 1985.

TOMISA Ilona

Búcsújáró helyeink és a szentkultusz alakulása a 16-17. századi Magyarországon korabeli egyházi források alapján In: Történeti forrás – Néprajzi olvasat gazdaság, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei Szerk.: Fülemile Ágnes és Kiss Réka 301-310.

TOMISA Ilona (válogatta és szerkesztette)

Katolikus egyház – látogatási jegyzőkönyvek 16-17. század. Budapest, 2002.

TÓTH István György

Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (16-17 század) Válogatta és szerkesztette TÓTH István György, fordította: JÁSZAY Magda Budapest 2004.

VARGA Imre

A Győri Székesegyházi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. In: Arrabona 13. A Győri Múzeum évkönyve, szerk.: DÁVID Lajos. Győr, 1971.

VESZELY Károly

Erdélyi egyháztörténelmi adatok I. Kolozsvárt, 1860.

Helynévmutató

Alibánfa	Muraszentgyörgy
Zala m. H, 3	Sveti Juraj, Lika-Korbava vm, Jurjevo
Alsóelefánt	Hr, 5
Dolné Lefantovce Nyitra vm. Szlovákia,	Nagyfalu
6	Árva vm. Veličná, 6
Andocs	Nagykanizsa
Somogy m. H, 11	Zala m. H, 5
Bács	Ozora
Bács-Bodrog vm. Bač Srb, 7	Tolna m. H, 11
Berkesd	Pacsa
Baranya m. H, 10	Zala m. H, 3
Bucsuszentlászló	Palin
Zala m. H, 12	Korpavár, Zala m. H, 3
Buzsák	Pécs
Somogy m. H, 2	Baranya m. H, 10
Csicsó	Pozsega
Somogycsicsó Somogy m. H, 11	Požega Hr, 4
Dötk	Raguza
Zala m. H, 3	Dubrovnik Hr, 4
Egerszeg	Récse
(Egerzeg) Zalaegerszeg, Zala vm., 8	Nagyrecse, Zala m. H, 7
Eszék	Salamonvára
Horvátország Osijek, 8	Salomvár Zala m. H, 7
Felsőelefánt	Söjtör
Horné Lefantovce Nyitra vm. Szlovákia,	Zala m. H, 7
6	Szeged
Gelse	Csongrád m. H, 10
Zala m. H, 5	Szent György
Gregorjanci	Dráva vidéki elpusztult falu., 8
Dráva vidéki elpusztult falu. Grgurevci	Szentadorján
Horvátország, 8	Zala m. H, 6
Gyöngyös	Szepetnek
Heves m. H, 10	Zala m. H, 5
Homokkomárom	Szigetvár
Zala m. H, 5	Somogy m. H, 10
Isztebne	Tersattó
Árva vm. Istebné Sk, 6	Modrus-Fiume vm, Trsat Hr, 11
Kalocsa	Törökkoppány
Bács-Kiskun m. H, 11	Somogy m. H, 4
Keszthely	Udvarhely
Zala m. H, 2	(Székelyudvarhely) Udvarhely vm.,
Kisbistertec	Románia, 14
Árva vm. Malý Bisterec Sk, 6	Varannó
Lendva	Vranov Nad Topl'ou Sk, 6
Alsólendva, Lendava Slo, 2	Veszprém
lorettó	Veszprém m. H, 3
Loreto I, 11	Zalabér
Marianci	Zala m. H, 3
Horvátország Marinci, 8	Zalaegerszeg

Zala m. H, 7
Zalaszentmihály
Zala m. H, 5

Zombor
Sombor Srb, 10